TOG‘AY MURODNING “OTAMDAN QOLGAN DALALAR” ASARIDAGI FRAZEOLOGIZMLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Ahmadova Gulchiroy Baxridddin qizi

Samarqand Davlat Universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati

instituti magistranti

Ahmadovaguli6@gmail.com

+998931896111

Annotatsiya. Mazkur maqolada Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanida qo‘llangan frazeologik birliklar lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinadi. Frazeologizmlarda o‘zbek xalqining dehqonchilik turmushi, diniy-axloqiy qarashlari, urf-odat va tasavvurlari qanday aks etgani ochib beriladi. Asardan olingan o‘nta frazeologizm madaniy kodlar (somatik, oziq-ovqat, rang, agrar va diniy kodlar) asosida tahlil qilinib, frazeologik birliklar milliy madaniyatni avloddan avlodga yetkazuvchi til vositasi ekani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, frazeologizm, milliy mentalitet, madaniy kod, madaniy konnotatsiya, dehqonchilik madaniyati, Tog‘ay Murod.

Аннотация. В данной статье проводится лингвокультурологический анализ фразеологических единиц, использованных в романе Тогая Мурада «Поля, оставшиеся от отца». Раскрывается, каким образом во фразеологизмах отражаются земледельческий уклад жизни узбекского народа, его религиозно-нравственные взгляды, обычаи и представления. Десять фразеологических единиц, отобранных из произведения, анализируются на основе культурных кодов (соматического, пищевого, цветового, аграрного и религиозного). Обосновывается положение о том,

что фразеологические единицы являются языковым средством передачи национальной культуры из поколения в поколение.

Ключевые слова: лингвокультурология, фразеологизм, национальный менталитет, культурный код, культурная коннотация, земледельческая культура, Тогай Мурад.

Abstract. This article presents a linguocultural analysis of phraseological units used in Togay Murod's novel *The Fields Left by My Father*. It explores how the agricultural way of life, religious and moral beliefs, customs, and traditional perceptions of the Uzbek people are reflected in phraseological expressions. Ten phraseological units selected from the novel are analyzed in terms of cultural codes, including somatic, food-related, color, agrarian, and religious codes. The article substantiates the view that phraseological units serve as linguistic means of transmitting national culture from one generation to another.

Keywords: linguoculturology, phraseological unit, national mentality, cultural code, cultural connotation, agricultural culture, Togay Murod.

KIRISH

Til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik tilshunoslikda uzoq vaqtdan buyon e’tirof etib kelinadi. V. fon Humboldt tilni xalq ruhining ifodasi, xalqning ma’naviy faoliyati mahsuli sifatida talqin qilgan bo‘lsa,[1] E. Sepir tilni madaniyatning eng muhim tarkibiy qismi va uni anglash kalitlaridan biri deb hisoblagan.[2] Bu qarashlar asosida XX asrning oxirida lingvokulturologiya,[3] ya’ni til va madaniyatning o‘zaro ta’sirini, tilda xalq madaniyatining aks etishini o‘rganuvchi fan sohasi shakllandi.[4]

[1] Qarang: Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.

[2] Qarang: Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993.

[3] Qarang: Воробьёв В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: Изд-во РУДН, 1997.

[4] Qarang: Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001.

Til birliklari orasida madaniy axborotni eng yorqin saqlovchi qatlam frazeologizmlardir. V.N. Teliya frazeologik birliklarni madaniy xotiraning tashuvchisi sifatida o‘rganib, ularning ma’nosidagi madaniy-milliy konnotatsiya xalqning me’yorlari, timsollari, stereotiplari va rasm-rusumlariga tayanishini ko‘rsatgan.[5] O‘zbek tilshunosligida frazeologik birliklarning ma’naviy-semantik xususiyatlari, ayniqsa, izohli lug‘atlar va frazeologiyaga oid tadqiqotlarda yoritilgan,[6] biroq ularning lingvokulturologik jihatdan badiiy asar materiali asosida o‘rganilishi yetarlicha chuqurlashmagan.

Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romani o‘zbek nasrida dehqon hayoti, yerga munosabat, inson taqdiri va mustabid tuzum davridagi sinovlar keng yoritilgan asarlardan biridir.[7] Asar tilining xalq so‘zlashuv nutqiga yaqinligi undagi frazeologik birliklarda milliy dunyoqarash izlarini kuzatish imkonini beradi. Shu sababli tadqiqotning maqsadi romandagi frazeologizmlarning lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: lingvokulturologik tahlilning nazariy asoslarini bayon etish; asardan o‘nta frazeologizmni tanlab, ularning ma’nosi va madaniy komponentini ochish; frazeologizmlar asosidagi madaniy kodlarni umumlashtirish. Tadqiqotda tavsiflash, tarkibiy-semantik tahlil, madaniy-konnotativ tahlil va qiyoslash usullaridan foydalanildi.

1. LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILNING NAZARIY ASOSLARI

Lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik tutashgan joyda vujudga kelgan bo‘lib, uning o‘rganish ob’ekti tilda mustahkamlangan madaniy qadriyatlar, ularning til birliklari semantikasidagi ifodasidir.[8] Bu yo‘nalishda til birligining ma’nosi

[5] Qarang: Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.

[6] Qarang: Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.

[7] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

[8] Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001.

faqat lug‘aviy izoh bilan cheklanmaydi, balki unda yashiringan milliy tasavvur, baholash va xulq-atvor me’yorlari ham hisobga olinadi.

Frazeologik birliklar madaniy ma’lumotni saqlash jihatidan alohida o‘rin tutadi. Chunki ularning ma’nosi tarkibidagi so‘zlar ma’nosining oddiy yig‘indisiga teng kelmaydi, balki xalqning tarixiy tajribasi, e’tiqodi va turmush tarzi bilan bog‘liq obrazga asoslanadi.[9] Madaniy ma’lumot, odatda, madaniy kodlar orqali ifodalanadi. Bular somatik kod (tana a’zolari nomi), oziq-ovqat kodi, rang kodi, o‘simlik va hayvon kodlari, kiyim-kechak va agrar (dehqonchilik) kodlaridir. O‘zbek frazeologizmlarida ayniqsa somatik, oziq-ovqat va rang kodlari faol ishtirok etadi.

Amaliy tahlilda har bir frazeologizm uch bosqichda o‘rganildi: 1) frazeologizmning ma’nosi va tarkibiy tuzilishi aniqlandi (bunda o‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘atidagi talqinlarga tayanildi);[10] 2) uning ma’nosidagi madaniy komponent, ya’ni obrazning milliy-madaniy asosi ochildi; 3) frazeologizm tegishli madaniy kodga bog‘landi va asar g‘oyasi bilan aloqasi ko‘rsatildi.

2. “OTAMDAN QOLGAN DALALAR” ROMANIDAGI FRAZEOLOGIZMLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

1-misol. “Tuz ichmoq”. Bu frazeologizm birovning dasturxonidan bahramand bo‘lib, unga minnatdor va qarzdor bo‘lish ma’nosini bildiradi. Uning ziddi “tuz ichgan joyiga tupurmoq” shaklida nonko‘rlik va xiyonat ma’nosini beradi. Madaniy asosi shundaki, o‘zbek xalqi tasavvurida tuz muqaddas hisoblanadi, “non-tuz” juftligi esa mehmondo‘stlik, o‘zaro hurmat va sadoqat timsoli sifatida qaraladi. Birgalikda non-tuz yeyish kishilar o‘rtasida axloqiy majburiyat vujudga keltiradi. Frazeologizm oziq-ovqat

[9] Телия В.Н. Русская фразеология. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.

[10] Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.

kodiga mansub bo‘lib, romandagi dehqon muhitida yaxshilikni unutmaslik, odamiylik me’yorini ifodalaydi.[11]

2-misol. “Peshonasiga bitmoq”. Frazeologizm biror voqea yoki holat kimningdir taqdirida oldindan belgilangan degan ma’noni anglatadi. Tarkibidagi “peshona” somatizmi o‘zbek madaniyatida taqdir yozilgan a’zo sifatida tushuniladi, “peshona yozug‘i”, “peshonasi shashqator” kabi birliklar ham shu tasavvurga asoslanadi. Bu islomiy qadar e’tiqodi bilan bog‘liq bo‘lib, somatik va diniy kodlar kesishuvini ko‘rsatadi. Romanda bu birlik qahramonlarning og‘ir sinovlarga sabr bilan bardosh berishi, taqdirga tan berish ruhini ochib beradi.[12]

3-misol. “Ko‘zi to‘q”. Ma’nosi: ochko‘z bo‘lmagan, qanoatli, boylikka hirs qo‘ymaydigan kishi. Bunda “ko‘z” somatizmi istak va ehtiros markazi sifatida, “to‘qlik” esa qanoat va farovonlik belgisi sifatida talqin qilinadi. Qanoat va shukrona o‘zbek dehqonining muhim axloqiy qadriyatlaridan biri bo‘lib, yerdan olingan hosilga qanoat qilish, ortiqcha tamaga yo‘l qo‘ymaslik tuyg‘usi frazeologizmda mujassamlashgan. Birlik somatik va oziq-ovqat kodlarini birlashtiradi.[13]

4-misol. “Oq yo‘l tilamoq”. Frazeologizm safarga otlanayotgan yoki yangi ishga kirishayotgan kishiga omad, to‘siqsiz yo‘l tilash ma’nosida ishlatiladi. Madaniy asosi rang kodi bilan bog‘liq: turkiy xalqlar tasavvurida oq rang poklik, ezgulik, yorug‘lik va baxtni bildiradi (“oq ko‘ngil”, “oq sut”, “oq fotiha” kabi birliklarni eslang), qora rang esa qayg‘u va yomonlikni ifodalaydi. “Yo‘l” so‘zi esa ham real yo‘lni, ham hayot yo‘lini bildiruvchi timsoldir. Romanda ayriliq va sinov lahzalarida bunday xayrli tilak nutq odobining belgisi bo‘lib keladi.[14]

[11] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

[12] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

[13] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

[14] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

5-misol. “Yer bilan yakson qilmoq”. Ma’nosi: butunlay vayron qilmoq, xonavayron qilmoq, yo‘q qilib tashlamoq. Birlik tarkibidagi “yer” komponenti agrar madaniyatda alohida o‘rin tutadi: yer dehqon uchun ona, rizq-ro‘z manbai va avlodlardan qolgan meros hisoblanadi. “Yer bilan yakson” deganda biror narsaning yer yuzi bilan tenglashtirilishi, o‘z qiyofasini butunlay yo‘qotishi nazarda tutiladi. Asar nomidagi “dalalar” obrazi ham yerning meros va qadriyat sifatidagi o‘rnini ko‘rsatadi, shuning uchun yerga bog‘liq har qanday ma’no romanning bosh g‘oyasi bilan hamohangdir. Frazeologizm agrar kodga kiradi.[15]

6-misol. “Qo‘li gul”. Frazeologizm har qanday ishni chiroyli va mohirona bajaradigan kishi, ko‘pincha usta yoki ro‘zg‘or yurituvchi ayol haqida aytiladi. Tarkibida somatizm (“qo‘l”) va o‘simlik kodi (“gul”) birlashgan: gul go‘zallik, nafislik va barakaning timsoli bo‘lgani uchun mehnat mahsuli ham go‘zal deb baholanadi. Bu birlikda o‘zbek xalqining mehnatni nafaqat foydali, balki estetik hodisa sifatida qadrlashi namoyon bo‘ladi.[16]

7-misol. “Ko‘z yummoq” (“dunyodan ko‘z yummoq”). Frazeologizm vafot etmoq ma’nosini bildiradi va o‘lim haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri gapirishni man etuvchi evfemizm hisoblanadi. O‘lim tushunchasi uyquga o‘xshatiladi: ko‘zning yumilishi hayot tugagani bilan tenglashtiriladi. Madaniy asosi shundaki, o‘zbek xalqida o‘lim haqida ehtiyotkorlik bilan, hurmat bilan so‘zlash odati mavjud, marhumni “rahmatli” deb eslash ham shu odobdan kelib chiqadi. Roman nomidagi “otamdan qolgan” birikmasi ota xotirasi va meros mavzusini oldinga suradi, shu sababli o‘lim va marhumni xotirlash bilan bog‘liq birliklar asarda alohida ma’naviy yuk ko‘taradi. Birlik somatik kod va tabu-evfemizm hodisasi sifatida tahlil qilinadi.[17]

[15] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

[16] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

[17] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

8-misol. “Bel bog‘lamoq”. Ma’nosi: biror ishga qat’iy va jiddiy kirishmoq, astoydil tayyorlanmoq. Frazeologizm o‘zbek milliy kiyimiga mansub belbog‘ bilan bog‘liq: erkak kishi og‘ir mehnat yoki muhim ish oldidan belini mahkam bog‘lagan. Bel bog‘lash jismoniy tayyorgarlikning ham, irodaning ham ramzidir. Shu bois birlik somatik va kiyim-kechak kodlarini birlashtiradi hamda dehqonning mehnatga bo‘lgan jiddiy munosabatini ifodalaydi.[18]

9-misol. “Non sindirmoq”. Frazeologizm biror kelishuvga erishish, ayniqsa sovchilik va unashtiruv marosimida taraflarning rozilik berishi ma’nosida qo‘llanadi. Marosimda nonni sindirib, bo‘lib yeyish kelishuvning mustahkamligini bildiradi. O‘zbek madaniyatida non muqaddas hisoblanadi: yerga tushgan nonni ko‘tarib o‘pib, ko‘zga surtish, nonni hurmat qilish odati keng tarqalgan. Dehqon uchun non g‘alla va mehnat natijasi bo‘lgani sababli, bu birlik oziq-ovqat va agrar kodlarni birlashtiradi hamda asardagi dehqon dunyoqarashiga mos keladi.[19]

10-misol. “Peshona teri bilan topmoq”. Frazeologizm halol mehnat bilan, ko‘p qiynalib topilgan rizq ma’nosini beradi. “Ter” mehnat va sabr-toqatning timsoli bo‘lib, “peshona teri” birikmasi mehnatning eng og‘ir shaklini, dalada tinimsiz ishlashni ko‘z oldiga keltiradi. Madaniy asosi islomiy halol-harom tushunchasi bilan bog‘liq: halol mehnat bilan topilgan non barakali sanaladi. Romanda dehqon hayotining asosiy mazmuni aynan shu mehnat ahlining qadriyatlarida ko‘rinadi. Birlikda somatik, agrar va diniy kodlar bir-birini to‘ldiradi.[20]

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘nta frazeologizmning oltitasida (“peshonasiga bitmoq”, “ko‘zi to‘q”, “qo‘li gul”, “ko‘z yummoq”, “bel bog‘lamoq”, “peshona teri”) somatik komponent mavjud. Oziq-ovqat kodi “tuz ichmoq”, “non sindirmoq” va “ko‘zi to‘q” birliklarida, rang kodi “oq yo‘l” frazeologizmida, agrar kod “yer bilan yakson

[18] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

[19] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

[20] Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994. – B. ___.

qilmoq”, “non sindirmoq” va “peshona teri” birliklarida namoyon bo‘ladi. Diniy-axloqiy qatlam esa “peshonasiga bitmoq”, “peshona teri” va “ko‘z yummoq” birliklari ma’nosiga singib ketgan.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, lingvokulturologiya til birligini madaniyat bilan bog‘liq holda o‘rganishga imkon beradi, frazeologizmlar esa bu yo‘nalishda eng boy material hisoblanadi, chunki ularning ma’nosida xalqning tarixiy tajribasi va dunyoqarashi saqlanib qolgan. Ikkinchidan, Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanidagi frazeologizmlar asar mazmuni, ya’ni dehqon hayoti, yerga munosabat, halol mehnat, taqdir va meros mavzulari bilan chambarchas bog‘liq. Uchinchidan, tahlil qilingan birliklarda somatik kod yetakchilik qiladi: o‘nta misolning oltitasida tana a’zosi nomi madaniy ma’no tashuvchisi sifatida qatnashadi. Shuningdek, oziq-ovqat (tuz, non), rang (oq), agrar (yer, ter) va diniy kodlar o‘zbek mentalitetining tuz-nonga sadoqat, qanoat, mehnatsevarlik, sabr va taqdirga ishonch kabi asosiy qadriyatlarini aks ettiradi. To‘rtinchidan, “ko‘z yummoq” kabi evfemistik birliklar o‘lim tabusini, “non sindirmoq” va “bel bog‘lamoq” kabi birliklar esa an’anaviy marosim va kiyim madaniyatini til orqali saqlab qolayotganini ko‘rsatadi. Demak, yozuvchi frazeologizmlardan nafaqat uslubiy vosita, balki milliy madaniyat va ma’naviyatni badiiy matn orqali avlodlarga yetkazish vositasi sifatida foydalangan. Kelgusida asardagi paremiyalar, maqollar va qahramonlar nutqidagi madaniy konnotatsiyalarni ham shu yo‘nalishda o‘rganish ilmiy jihatdan istiqbolli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Murod T. Otamdan qolgan dalalar: roman. – Toshkent: Sharq, 1994.

2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.

3. Воробьёв В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: Изд-во РУДН, 1997.

4. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.

5. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001.

6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993.

7. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.